

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تأییدیه اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیأت داوران نسخه نهائی پایان نامه آقای حمید شعبانی

تحت عنوان نقد و تحلیل اشعار ابن فارض

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما	دکتر محمد علی لسانی	استادیار	
۲- استاد مشاور	دکتر فیروز حریری	استاد	
۳- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی	دکتر فیروز حریری	استاد	
۴- استاد ممتحن	دکتر محمد علی آذرشب	دانشیار	
۵- استاد ممتحن	دکتر کبری روشنفکر	استادیار	

شماره:

تاریخ:

پیوست:

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس میسر بخشی از فعالیت های علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموزان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱ در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

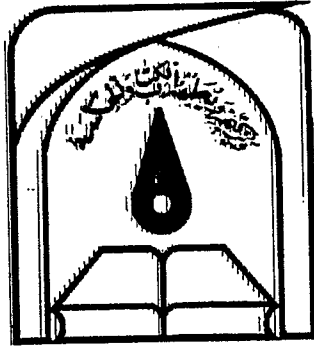
ماده ۲ در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:
 و کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته
 که در سال در دانشکده دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم / جناب
 آقای دکتر و مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر از آن دفاع شده است.

ماده ۳ به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه اهدا کند دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴ در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵ دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶ اینجانب محمد صباغی دانشجوی رشته ادبیات عرب مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عرب

نقد و تحلیل اشعار ابن فارض

حمید شعبانی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمدعلی لسانی فشارکی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر فیروز حریری

۳۳۵۰۹/۲

بهمن ۱۳۷۷

تقدیم بہ

**یاور صمیمی و با وفا
ہمسرگرا تقدیرم**

و

تقدیم بہ

**بہ میوہ دلہم و روشنی دیدگانم
دخترم سارا**

چکیده

ابن فارض مصری، از عربی سرایان مشهور دوره عباسی سوم و بزرگترین شاعر متصوف در زبان عربی است. اشعار او، خصوصاً، قصیده تائیه کبری، معروف به «نظم السلوک» دربرگیرنده مضامین عالی عرفانی و اصول و مبانی تصوف می باشد و پیوسته مورد شرح و تفسیر قرار گرفته است. از خصوصیات بارز اشعار او، رمزگرایی و استعاری بودن الفاظ و تراکیب است. قصیده خمیره ابن فارض نمونه کامل این ویژگی می باشد. اگر چه بیش از اونیز خمیره سرایی وجود داشته است، اما اثر ابن فارض در این بعد، دردوزمین، از تازگی برخوردار است. زمینه اول، تطور و استحکام اسلوب خمیره سرایی می باشد. زمینه دوم، خارج کردن خمیره سرایی از چهارچوب حسی و صوری و کشاندن آن به وادی رمز و اشاره و استفاده از الفاظ متدوال آن، در معانی مجازی منطبق با اصطلاحات صوفیه است.

محققان و منقدانی که اشعار ابن فارض را مورد نقد و تحلیل قرار داده اند، همواره به شعر وی به عنوان یک اثر صوفی آکنده از مضامین عرفانی نگریسته اند و به جنبه ادبی آن کمتر پرداخته اند. حال آنکه، ابن فارض از شعرای صاحب نام عرب می باشد و در اشعارش هماهنگی و زیبایی الفاظ مشهود است. بعلاوه، عمق و لطافت معانی هم به کمک آن آمده و شعرا او را در میان شعرای متأخر دوره عباسی، در جایگاهی ممتاز قرار داده است. به همین جهت، دیوان اونزد مردمان مصر و کشورهای عربی و اسلامی از مقبولیت عامه برخوردار است.

کلمات کلیدی:

نقد، تحلیل، شعر صوفی، عشق الهی، عشق مجازی، صناعات ادبی، خمیره سرایی

«مقدمه» ۱

فصل اول: شرح حال ابن فارض

۱-۱. روزگار ابن فارض

۱-۱-۱. اوضاع سیاسی مصر در روزگار ابن فارض ۶

۱-۱-۲. ویژگیهای اجتماعی عصر ایوبیان ۷

۱-۱-۳. علم و ادب در عصر ایوبی ۹

۲-۱. زندگانی ابن فارض

۱-۲-۱. نام و نسب: ۱۵

۱-۲-۲. ولادت و وفات: ۱۶

۳-۱. مراحل زندگی ابن فارض

۱-۳-۱. مرحله اول: نوجوانی و جوانی ۱۹

۱-۳-۲. مرحله دوم: هجرت به حجاز و مجاورت بیت الله الحرام ۲۱

۱-۳-۳. مرحله سوم: بازگشت به مصر: ۲۳

۴-۱. ویژگیهای شخصیتی و اخلاقی ابن فارض ۲۵

فصل دوم: زندگانی صوفیانه و دیدگاههای عرفانی ابن فارض

۱-۲. مقدمه‌ای در تصوف اسلامی.

۱-۱-۲. پیدایش تصوف ۳۰

۲-۱-۲. پیشرفت تصوف ۳۵

۳-۱-۲. سابقه حبّ الهی در تصوف ۳۸

۲-۲. افعال صوفیانه، کرامتها و رؤیایها

۱-۲-۲. رفتارهای صوفیانه ابن فارض ۴۱

۲-۲-۲. کرامات و رؤیایهای ابن فارض ۴۵

۳-۲. عشق مجازی نزد ابن فارض ۴۸

۴-۲. عشق الهی جوهره افکار ابن فارض: ۵۶

۵-۲. مراحل عشق الهی از نظر ابن فارض

۱-۵-۲. مرحله اول: حبّ الهوی ۶۱

۲-۵-۲. مرحله دوم: ترک آرزوها و اهتمام به خواستِ حیب ۶۶

۳-۵-۲. مرحله سوم: وصال ۶۸

۶-۲. نظر ابن فارض درباره حقیقتِ محمدیه: ۷۰

۷-۲. دیدگاه ابن فارض در ادیان الهی و هدایت و گمراهی: ۷۷

فصل سوم: دیوان ابن فارض

- ۱-۳. نگاهی اجمالی بر دیوان ابن فارض
- ۱-۳-۱. اشعار موجود در دیوان و قالبهای آن ۸۶
- ۱-۳-۲. اشعار و ابیاتی که توسط نواده ابن فارض سروده شده و در دیوان موجود است ۹۳
- ۱-۳-۳. نسخه‌های قدیمی دیوان ۹۵
- ۱-۳-۴. شروع دیوان ابن فارض ۹۶
- ۱-۳-۵. میزان توجه افکار در شرق و غرب به دیوان ابن فارض ۹۷
- ۲-۳. ویژگی‌های فنی و هنری اشعار ابن فارض: ۹۹
- ۱-۲-۳. تکلف در اشعار ابن فارض: ۱۰۱
- ۲-۲-۳. افراط در استفاده از اسم مصغر: ۱۰۲
- ۳-۲-۳. صناعات ادبی: ۱۰۵
- ۴-۲-۳. اقتباس و تلمیح در اشعار ابن فارض ۱۱۸
- ۳-۳. برخی اصطلاحات صوفیه در دیوان ابن فارض.
- ۱-۳-۳. قبض و بسط ۱۲۶
- ۲-۳-۳. صحو و سُکر ۱۲۸
- ۳-۳-۳. جمع و تفرقه، جمع‌الجمع و تفرقه دوم ۱۳۰
- ۴-۳-۳. جمال و جلال ۱۳۲

۴-۳ رمزگرایی در شعر ابن فارض

- ۱-۴-۳. علت توجه صوفیه به شعر ۱۳۶
- ۲-۴-۳. علت رسوخ رمز و اشاره در اشعار و غزلیات صوفیه ۱۳۸
- ۳-۴-۳. رمزگرایی در غزلیات ابن فارض ۱۴۲
- ۴-۴-۳. نمونه‌هایی از غزلیات ابن فارض ۱۴۶
- ۱-۴-۴-۳. گزیده‌ای از قصیده همزیه ۱۴۵
- ۲-۴-۴-۳. گزیده‌ای از قصیده جیمیه ۱۴۶
- ۳-۴-۴-۳. گزیده‌ای از قصیده لامیه ۱۴۷

۵-۳. قصیده تائیه کبری (نظم السلوک)

- ۱-۵-۳. نظم السلوک: ۱۵۰
- ۲-۵-۳. موضوعات قصیده ۱۵۱
- ۳-۵-۳. جایگاه قصیده تائیه کبری در نزد صوفیه ۱۵۲
- ۴-۵-۳. شروع قصیده نظم السلوک ۱۵۳

۶-۳. قصیده خمزیه

- ۱-۶-۳. سابقه خمزیه سرایی پیش از ابن فارض: ۱۵۷
- ۲-۶-۳. خمزیه ابن فارض: ۱۶۱
- ۳-۶-۳. متن و ترجمه قسمتهایی از قصیده: ۱۶۲
- ۴-۶-۳. شروع خمزیه: ۱۶۵

٣-٧. مخالفان و مدافعان ابن فارض

٣-٧-١. مخالفان ابن فارض ١٦٧

٣-٧-٢. مدافعان ابن فارض ١٦٨

١٦٩ خاتمه

١٧٠ خلاصة الأطروحة

منابع و مأخذ

١٨٤ منابع فارسی:

١٨٧ منابع عربی:

190 Abstrac

«مقدمه»

ک و حُرْمَةُ الصَّبْرِ الْجَمِيلِ

و حیاة اَشْوَاقِ اَلِی

ک و لاَصْبُوْتُ اَلِی خَلِیْلِ

مَا اسْتَحْسَنْتُ عَیْنِی سِوَا

ابن فارض مصری، از مشهورترین شاعران عرب و بزرگترین شاعر صوفی در زبان عربی است. در دیوان او، بیش از همه حال و هوای شعر و ادب عرفانی ایران را احساس می‌کنیم و گویی اشعار حافظ و جامی یا عراقی و شمس مغربی را می‌خوانیم، می‌توان با مطالعه تطبیقی، تأثیر محتمل ابن فارض بر ادب عرفانی فارسی و یا تأثیرپذیری محتمل او از ادب عرفانی فارسی، را بدست آورد و خوب است کسی بدان بپردازد. اما آنچه که پیش از این در باره ابن فارض مورد حاجت است، آشنایی فارسی زبانان،

خصوصاً ادب دوستان و علاقمندان به ادب تصوف با این شاعر صوفی جهان عرب می باشد. در این پایان نامه کوشش بر آن بوده است که معرفی اجمالی از احوال و افکار و آثار این شاعر عارف به عمل آید. امید است که این گام در راه شناساندن ابن فارض به فارسی زبانان، مقبول خاطر افتد و مقدمه کارهای مفصلتر و مشروح تر قرار گیرد.

بیان مسأله:

ابن فارض در ریختن مفاهیم عرفان و تصوف در قالب شعر، نوآوری‌هایی داشته است، و در خمربیه سرایی گوی سبقت را از همگان ربوده است. اشعار او سرشار از صنایع بدیع و ظرافت‌های لفظی است. مسأله این تحقیق عبارتست از نقد و تحلیل اشعار وی با پرداختن به صناعات لفظی و معنوی بکار رفته در اشعار وی، نوآوری او در خمربیه سرایی، اسلوب او در تبیین مفاهیم تصوف و عرفان به زبان شعر. در این پایان نامه سعی شده است که به سؤالات اصلی تحقیق جواب داده شود. این سؤالات عبارتند از:

- ۱- آیا ابن فارض در اشعار خود در استخدام صناعات لفظی و معنوی به افراط دچار شده است؟
- ۲- آیا ابن فارض برای ریختن مفاهیم تصوف و عرفان در قالب شعر، اسلوب خاصی داشته است؟
- ۳- نوآوری‌های ابن فارض در خمربیه سرایی و سرودن اشعار رمزی چه بوده است؟
- ۴- تناقض موجود در اشعار ابن فارض را در زمینه پرداختن به عشق مجازی و عشق الهی چگونه می توان توجیه کرد؟

فرضیه‌ها:

- ۱- ابن فارض در اشعار خود، صناعات بدیعی لفظی و معنوی را در حد افراط و تکلف به کار برده است.
- ۲- ابن فارض در پرداختن به مفاهیم عرفان و تصوف و ریختن آنها در قالب شعر عربی، اسلوب

خاصی دارد.

۳- نو آوریهای عمده او در خمربه سرایی، کشاندن خمربیات از فضای حسی و مادی به فضاهاى معنوی و روحانی است.

۴- از تناقض موجود در اشعار ابن فارض در زمینه پرداختن به عشق مجازی و عشق حقیقی چنین استنباط می شود که وی به عشق مجازی نیز التفات داشته و عشق او دارای دو مرحله عشق مجازی و عشق الهی بوده است.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:

پس از بررسی مکرر و همه جانبه اشعار ابن فارض و توجه به آراء و نظرات ادبا و محققان درباره بهترین و شاخصترین اشعار وی، و نیز، توجه به نکاتی که در بیان مسأله آورده شده است، گزیده هایی از اشعار او مشخص شده و اطلاعات گردآوری شده در زمینه های مختلف با توجه به شیوه های شناخته شده نقد و تحلیل، بررسی و دسته بندی و نهایتاً تدوین شده است.

سابقه و ضرورت تحقیق:

درباره ابن فارض، مقالات زیادی به زبانهای مختلف به چاپ رسیده است، اما در ایران اسلامی و دیگر کشورهای فارسی زبان، آنچنان که باید و شاید، کتاب و مقاله درباره ابن فارض موجود نیست. لذا در جهت شناساندن بهتر و بیشتر این شاعر گرانمایه به فارسی زبانان، لازم است اشعار وی در این حوزه مورد مطالعه و تدوین قرار گیرد.

اهداف تحقیق:

اهداف این تحقیق عبارتند از:

- ۱- شناساندن بیشتر و بهتر ابن فارض به فارسی زبانان.
- ۲- افزودن یک اثر تحقیقی در زمینه مطالعات تطبیقی ادبیات عربی - فارسی.
- ۳- تأمین یک زمینه کمک درسی و تحقیقاتی برای دانشجویان زبان و ادبیات عرب و فارسی و عرفان اسلامی.
- ۴- ارائه نوآوریها و اسلوب خاص ابن فارض به محافل ادبی ایران.

در اینجا لازم است از تلاش صمیمانه استاد ارجمند، مدیر محترم گروه ادبیات عرب، جناب آقای دکتر فیروز حریرچی که مشاورت پایان نامه را بعهده داشت، و استاد ارجمند، جناب آقای دکتر محمد علی لسانی فشارکی، که راهنمایی پایان نامه را بعهده داشت، تشکر نمایم. و نیز از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر محمد علی آذرشهبو استاد بزرگوار سرکار خانم دکتر کبری روشنفکر که با انتقادات سازنده خود، سعی در پربار نمودن پایان نامه داشتند، سپاسگزارم.

همچنین از اساتید محترم دانشگاه تربیت مدرس، آقایان دکتر شکیب و دکتر آذرشب و دکتر فاضلی و دکتر دیباجی، که از محضرشان فیض بردم، و از اساتید محترم دانشگاه علامه طباطبایی، آقایان دکتر نجفی، دکتر نظام، دکتر خضیر و دکتر خورشاو اساتید بزرگوار دیگر که از محضرشان علم آموختم، تشکر می نمایم.

والسلام

تهران زمستان ۷۷ حمید شعبانی